

ATATÜRK ŞAİR MIYDI?

Şule PERİNÇEK*

Özet

Birçok araştırmacının, akademisyen tarihçinin tebliğinde, kitabında bile, Atatürk'ün yabancı dilden çevirdiği ya da bizzat kendisinin yazdığı şiirlerden söz edilmektedir. Bunlardan biri, "Bir Askerin Mezarı" adlı Atatürk'ün Fransızcadan, bazı- larında ise İngilizceden çevirdiği belirtilen bir şiir: Çevirmenin adı Mustafa Kemal. Ancak o Mustafa Kemal, Mustafa Kemal Atatürk değildir.

Bir de Atatürk'ün bu kez bizzat yazdığı ileri sürülen, yıllardır da yayımlanıp du- ran, iki şiir daha var. Bunlardan biri "Kadidi İstibdat yahut Kırmızı İzler", diğeri de "Beşike Hadisesi İçin". Bu iki şiirin yazarının adı da Mustafa Kemal. Ancak Mustafa Kemal Atatürk değil.

Bu çalışma, bir ad benzerliği nedeniyle Atatürk'e mal edilmiş şiirleri ve şiir çe- virilerini araştırmakta, neden Mustafa Kemal Atatürk'e ait olmadığını kanutlarını sunmaktadır. Ayrıca Mustafa Kemal Atatürk'ün gençlik yıllarından başlayarak şiirle ilgisi de incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Mustafa Kemal, Atatürk, şiir, şair, Kırmızı İzler, Beşike, Bir Askerin Mezarı.

WAS ATATÜRK A POET?

Abstract

Even in the books and studies written by various scholars in the field of history, there is a mention of poems either personally written or translated by Mustafa Kemal Atatürk. One of these is a poem titled "The Grave of a Soldier", which, according to some, was translated from French, and to some, from English. The translator is a Mustafa Kemal. However, he is not Mustafa Kemal Atatürk.

Secondly, there are two other poems which are claimed to have been written by Mustafa Kemal Atatürk himself and has been published over and over again. One of

*Atatürk'ün Bütün Eserleri Genel Yayın Yönetmeni

them is titled “The Red Traces” and the other is titled “For the Beshike Event” These two poems were also written by a Mustafa Kemal but not Mustafa Kemal Atatürk.

The present study takes up the original poems and translation of poems which have been attributed to Mustafa Kemal Atatürk, studies them and puts forward evidence showing why they cannot belong to Mustafa Kemal Atatürk. It also studies the interest Mustafa Kemal Atatürk showed in poetry, after he was a young man.

Key words: Mustafa Kemal, Atatürk, poem, poet, The Red Traces , Beshike, The Grave of a Soldier.

Giriş

Atatürk'ün *Bütün Eserleri*'ni yayıma hazırlarken, zaman zaman şunu düşünmeden edemiyoruz. Acaba, bir de yanında “Atatürk'ün söylemedikleri ve yazmadıkları” kitapçığı mı dağıtsak? Atatürk'ün yazdığı, söylediği, imzaladığı bütün metinleri bir araya getirip tarih sırasına göre yayımlarken, “Atatürk bunu söylememiş olsun, yanlış yorumlanır” türünden kesip biçmeler, günün siyasi anlam ve önemine uygun bilerek yapılan sözcük tahrifatları, özensiz çevrim yazılardan kaynaklanan anlam kaymaları, “aslında böyle demek istemiştir” diyerek yapılan, neredeyse baştan kaleme alan sadeleştirmelerle çok karşılaşyoruz.

Ancak bir de bunun dışında Atatürk'ün hiç söylemediği, yazmadığı, ona yakıştırılanlar var. Yıllardır biri ortalığa atmış, sürüp gidiyor. Bu bilgisizlikten, daha doğrusu bilimsel çalışmanın ana ilkesi olan gerçeğe sadakat tutkusundan yoksun olmaktan kaynaklanabiliyor. Bir de, tamamen sahtecilik var. Camdan kopya çekerek el yazısının taklidiyle Atatürk'e “yazdırılanlar” olduğu da biliniyor.

Bizim burada sözünü etmek istediğimiz, bunlardan daha da farklı. Atatürk'ün yabancı dilden çevirdiği ya da bizzat kendisinin yazdığı söylenen şiirler uzun bir süredir ortalıkta dolaşüyor. Birçok araştırmacının ve tarihçinin tebliğinde, kitabında bile yer alıyor. Bunlardan biri, “*Bir Askerin Mezarı*” adlı Atatürk'ün Fransızcadan, bazılarında ise İngilizceden çevirdiği belirtilen bir şiir. Çevirmeni Mustafa Kemal. Ad doğru. Ancak o Mustafa Kemal, Atatürk olan Mustafa Kemal değil. Bir ad benzerliği nedeniyle Atatürk'e mal edilmiş. Şiir ilk kez, 23 Eylül 1899'da *Malumat* dergisinde yayımlanmış. Atatürk o sırada Harbiye Mektebi'nde öğrenci. Bilindiği gibi Mustafa Kemal Atatürk, 13 Mart 1899'da okula giriyor. Zaten yaşamının sonuna kadar İngilizce öğrenmediği gibi, o yıllarda çeviri yapacak kadar Fransızca bilmesi de olanaksız. Ancak yazları Selanik'e izinli gittiğinde dersler alıyor. Şiirle bir ilgisi var, ancak başka bağlamda. İdarenin sıkı önlemlerine karşın yatakhane geceleri arkadaşlarıyla Namık Kemal'in “*Vatan Kasidesi*”ni çoğaltıp ezberlerler.

“Bir Askerin Mezarı” Şiiri

23 Eylül 1899’da *Malumat* dergisinde yayımlanan Mustafa Kemal imzalı “*Bir Askerin Mezarı*” başlıklı çeviri şiir, ilk kez Atatürk’e mal edilerek ölümünden sonra 1938’de Ziya Şakir Soku’nun *Atatürk’ün Doğumundan Ölümüne Kadar Hususi, Askeri, Siyasi Hayatı* (Ülkü Basımevi, 1938) kitabında yayımlanıyor. Daha sonra zincirleme arkası geliyor. Kimse “acaba mı” diye sorgulamadan, gördüğü bir önceki yerden alıyor, ne yazık ki bugüne kadar ulaşıyor.

Oysa, Münir Süleyman Çapanoğlu, bu şiiri daha Atatürk sağken, ilk gördüğünde yeni bir keşifte bulunmanın heyecanıyla bu şiir üzerine bir yazı da yazmış. Ancak Mustafa Kemal adında bir deniz subayının çevirdiği, Cuşima Bahriye Muharebesi kitabını anımsayınca kuşkulunmuş ve “ihtiyatlı davranıp, işi tahkike koyulmuş” ve yazıyı yayımlamamış. Basında 50 yıldır çalışan ve tarihî bilgi birikimine güvendiği Ali Rıza Seyfi hocasına sormuş. O da Bahriye’deki arkadaşlarından Mustafa Kemal’e ait olduğunu, sadece isim benzerliği bulunduğunu söylemiş. Çapanoğlu, iyice emin olmak için Hakkı Tarık Us’tan Atatürk’e sormasını rica etmiş. Yanıt bizzat Atatürk’ten gelmiş: “Benim değil.”

Çapanoğlu, 1 Ocak 1951’de *Tarih Hazinesi* dergisindeki, “*Uydurma Tarihçiler Serisinden: Ziya Şakir*” başlıklı yazısına şöyle başlıyor: “Yaratma ve icat kudretleri olmadığı için roman yazamayan bazı kısır muhayyeleli yazarlar zavallı tarihi, bir kör değneği hâline sokmuşlardır. Bunlardan birisi de, makale ve kitaplarının kendisi tarafından hazırlanan reklamlarında kendisine ‘tarihçi’liği, ‘üstat tarihçiliği’ bahşeden Ziya Şakir’dir.”

Çapanoğlu’na göre, tarih bir ilimdi; usullere, vesikalara, kaynaklara dayanarak yazılmalıydı. “Tarihçi aldanmaması gereken adamdır. Tarihçi belge araması icap eden adamdır. Bulduğu belgesel şeyleri incelemeyen, başka başka kaynaklara başvurup karşılaştırmadan bunları gerçek diye okuyucularına sunan tarihçi değil, sadece bir aktarmacıdır. Tarihi eserlerde biyografilerde her fikrin, her mütalaanın, her iddianın bir vesikaya dayanması şarttır. Falan şöyle yaptı, bu sebepten ötürü bu fikirde bulundu, şu eser onundur, şu yazı onun kaleminden çıkmıştır, dedikten sonra o hareketleri, o sözleri, kuvvetlendirecek, doğruluğuna inandıracak vesikaları saymak, kaynaklarıyla, tarihleriyle, sayfa numaralarıyla göstermek lazımdır.”¹

Ziya Şakir, kitabında “*Bir Askerin Mezarı*” başlıklı şiirin eski yazı fotokopisini “Atatürk Harbiye Mektebi talebesiyken bazı tercüme yapar, bunları o devrin mecmualarında dercettirir. Bunlardan birinin “aynen kopyası” notuyla vermiş ve kaynak göstermemiş. Oysa şiirin yayımlandığı *Malumat* dergisini

¹ Münir Süleyman Çapanoğlu, “*Uydurma Tarihçiler Serisinden: Ziya Şakir*” *Tarih Hazinesi*, sayı 4, 1 Ocak 1951, s. 227.

biraz karıştırırsa, diğer sayılarında da “Mustafa Kemal” imzalı öyküler bulacaktı. “*Asker Kalbi*” adlı askerlik mesleğinin yüceliğini anlatan bir yazı², “*Son Menzil*” adlı, bir askerın sevdiği kıza kavuşmak için dağları aşmasını konu alan öykü³, “*Açık Türkçe Yazılardan Numune*”⁴, “*Yeşil Dağlar Üzerinde Bir Sergüzeşt*”⁵, bizim çok kısa bir araştırmadan sonra bulduklarımız.

Hepsinin altında Mustafa Kemal imzası var. Bunların da elbette Atatürk’le ilgisi yok. Adaşı deniz subayı Mustafa Kemal’in. 1934’ten sonra “Gönder” soyadını alan “*Bir Askerin Mezarı*” şiirinin çevirmeni, deniz subayı Mustafa Kemal’in *Mecmuai Mevkutei-i Bahriye*’de denizcilik tarihiyle ilgili yazıları, 18 Temmuz 1908’de İttihat gazetesinde de bir yazısı, *Coşima Muharebesi*’nden başka birkaç kitabı daha bulunuyor.

Bunlara ulaşılabilmesi bir bakıma hayırlı bir rastlantı olmuş denebilir. Yoksa ayrıca bir dizi “Atatürk’e ait” öyküyle, denizcilik tarihine ilişkin makalelerle, hatta tarih kitabıyla boğuşmak zorunda kalacaktık. Çünkü “*Bir Askerin Mezarı*” şiirini Ziya Şakir’den sonra yayımlayanlar da herhangi bir bilimsel kaygı duymadan aktarıp durmuşlar. Üstelik 1951’de Çapanoğlu; daha sonra ilk baskısı 1972’de, ikinci baskısı 1998’de yapılan *Atatürk ve Edebiyat* kitabında Sadi Borak gerçeği çok açık bir biçimde belgeleriyle ortaya koyduğu halde.⁶

Atatürk’ün Bizzat Yazdığı İddia Edilen Şiirler

Bir de Atatürk’ün bu kez bizzat yazdığı ileri sürülen, yıllardır da yayımlanıp duran, iki şiir daha var. Bunlardan biri “*Kadidi İstibdat yahut Kırmızı İzler*”, diğeri de “*Beşike Hadisesi İçin*”. Atatürk’ün olduğu konusunda hiç bir kuşku duyulmadan, “Tevfik Fikret’in uslubunu andıran bu şiiri, istibdatın karanlık günlerini böylesine içinde duyan, o karanlıkları ancak yırtabilecek gücü içinde bulan Mustafa Kemal yazabilirdi” türünden yorumlar yapılmış; ne yazık ki hâlâ da yapılıyor.

Oysa bu konu da 1942’de tartışılmış ve şiirin gerçek sahibi açığa çıkmış. Sadi Borak da kitabında, yine ayrıntılarıyla bu yazılara yer vermişti.

Aslında “*Beşike Hadisesi İçin*” şiiri konusunda, altında yer alan tarihe ve kente bakınca herhangi bir soru işareti bile olmamalıydı.

Söz konusu şiir şöyle:

“Beşike Hâdisesi İçin

² Mustafa Kemal, “*Asker Kalbi*”, *Malumat*, sayı 206, 7 Ekim 1899, s.266

³ Mustafa Kemal, “*Son Menzil*”, *Malumat*, sayı 202, 9 Eylül 1899, s.198.

⁴ Mustafa Kemal, “*Açık Türkçe Yazılardan Numune*”, *Malumat*, sayı 203, 16 Eylül 1899, s.226

⁵ Mustafa Kemal, “*Yeşil Dağlar Üzerinde Bir Sergüzeşt*”, *Malumat*, sayı 205, 30 Eylül 1899, s.258

⁶ Sadi Borak, *Atatürk ve Edebiyat*, Eylül 1998, Kaynak Yayınları, İstanbul.

Çıkıyor gönüllere istimdâdı
Samiamda vatanın feryadı
Çıkıyor gönüllere istimdâdı
Yaralı bir ananın evlâdı
Etmesin mi anaya imdadı?

Rumeli can veriyor yok mu îlâç?
Edelim sihhatini istimzâç;
Etmeyelim kimseyi iz'aç.

Zırhlılar her yeri tehdit ediyor,
Makedonya bunu tes'it ediyor.
Vatanın ömrünü tehdit ediyor,
İnkirazı bize teyit ediyor.

Yemen'in puriş-i malûm-i cihan
Ne için eyledi millet isyan?
Zulme ister mi bu yoldan bürhan
Turuşkalar bile aldı meydan.

Hani kanun-i adalet nerede?
Mülk-i millete himaye, saadet nerede?
Haricen mülkü himâye nerede?
Bizde evvelki şecaat nerede?

Gelse Ertuğrul şöhreti pervaz
Eder elbette tahayyür ibraz
Vatanın feyzine kaadir olamaz
Yeniden fethine verseydi cevaz...

Yıldırım görse şu ahvalimizi
Ateş-i kahrı yakar halimizi,
Affeder mi bizim ef'alimizi,
Mahveder cümle-i emsâlimizi.

Ey büyük fatihi İstanbul'un
Bu revş olmadı mı makbulün
Sa'yile toplanılan mahsulün
Berhava oldu fakat meçhulün...

Yazık oldu vatan ah yazık...
Her ağızdan çıkıyor: Eyvah yazık!
Acısın bizlere ah yazık!

Mustafa Kemal

Sinop 25 Kanunuevvel(Aralık) 321 (1905)”

5 Şubat 1905’te kurmay yüzbaşı Mustafa Kemal, Şam’a Beşinci Ordu 30. Süvari Alayı’na kurmaylık stajı için atanıyor. 11 Mart’ta Dürzî harekâtını bastırmak üzere Havran’a gidiyor. Dört ay süreyle burada. Temmuz’da tekrar Şam’a dönüyor. 5. Ordu’nun emrinde kaldığı üç yıl boyunca Suriye’nin hemen her yerini görevle dolaşır. Bu arada gizli “Vatan ve Hürriyet Cemiyet”nin kuruluşuna önderlik eder. Bir ara Yafa’dan gizlice Selanik’e gider, döner. Bu tarihin ne öncesinde ne de sonrasında Sinop’ta bulunmamış. İlk kez, Samsun’a giderken 18 Mayıs 1919’da Bandırma vapuruyla saat 12.00’de Sinop limanına girmiş, ancak fırtına nedeniyle kıyıya çıkmamıştır. Daha sonra 15 Eylül 1928 Cumartesi günü 14.30’da ilk kez Sinop’a ayak basmıştır.

Kılıç ve Kalem Sahibi Mustafa Kemal

19 Mayıs Bayramı nedeniyle, Ankara Halkevi’nde 1942’de bir kitap sergisi açılır. Atatürk’le ilgili değişik dillerden yazılar ve kitaplar yer alır. Bunların arasında Mustafa Kemal’e ait olduğu ileri sürülerek bu iki şiir de sergilenir. 22 Mayıs’ta *Ulus* gazetesinde Nurettin Artam “T.İ” yani, Topluğne takma adıyla Yankılar köşesinde “*Şair Mustafa Kemal*” başlığıyla bir yazı yazar. Halkevinde bu sergiye gidemeyenlere “kılıç ve kalem sahibi şair Mustafa Kemal’i” tanıtır.⁷ 24 Teşrinievvel(Ekim) 1324’te [7 Kasım1908] *Şanlı Ordu* gazetesinde yayımlanan “*Kadidi İstibdat yahut Kırmızı İzler*” şiiri Artam’a göre istibdadın acı günlerini ve milletin hürriyete kavuşmasını anlatır. Kuşkusuz böyle. Ancak anlatan kimdir?

Bir köhne kadit parçası, bir çehrei menbus,
Zulmetler içinde müteredit, mütelâşi,
Daim mütefikkir görünen, kendime mahsus
Efkârı sakimane ile âleme karşı
Ateş saçarak etmede her gün bizi tehdit,
Âmalî harisanesini eyledi tezyit...
Gördükçe bu mezlumlarını, sinesi mağrur,
Tırnakları aileler kalbine saplar;
Mağdurlarının her biri bir kûşede ağlar,
Katlandı vatan görmeğe evlâdını makbur...
Birçoklarımız mahpes ü menfada süründük,
Ey gazii mecruh-i vega dideye döndük.
Ey kanlı eliyle vatan âmaline bail,
ey enmilei sürbu cinayata delâil
Teşkil eden ey köhne kadit, katili efkâr,

⁷ *Ulus*, 22 Mayıs 1942, No: 7468, s.2.

Ey katili şübbanı vatan, katili ahrar,
 Ey varlığı bir millet için bâdii zillet,
 Ey çehresi ifrite veren dehşeti vahşet,
 Zindanları, menfaları, mahpesleri doldur,
 Her girdiğin evlerde durur kırmızı izler..
 Kâbusî hiyanetle vatan can çekişirken
 Âtimizi dendamı barisin kemirirken
 Bir gün Rumeli dağları envara boyandı;
 Hürriyetin enfası ile herk.es uyandı.

Artam, *Ulus* gazetesindeki yazısını şöyle bitirir: “Adım başında bir ayrı eserini gördüğünüz Mustafa Kemal’in, 27 yaşındayken yazdığı bir gençlik şiirini de Halkevimizin vitrininde görmeyi gidiniz.”

Bunun üzerine bir tartışma açılmış olur.

Vakit gazetesinde Hakkı Tarık Us “*Şair Mustafa Kemal/ Bir yanlışlık olmasın?*” başlıklı bir makale yazar. “Atatürk’ün daha çocukluğundan iyi bir matematikçi olduğu kadar kuvvetli bir edebiyatçı olduğunu bilmeyenimiz yoktur” der. Ömer Naci’nin de hatip olarak dikkatini çektiğini Atatürk’ün kendisinden dinlemiştir. Fakat bir şiir yazdığını duyan ya da söyleyen olmamıştır. Şiir bir Mustafa Kemal’e ait olabilir, ya da takma ad kullanılmıştır. Belki de gerçekten Atatürk’ündür. Belgeyi sergiye alanlar nasıl bir belgeye dayanmaktadır acaba? Hakkı Tarık Us’a göre eğer tek ipucu basıldığı gazetenin adının *Şanlı Ordu* olması ise, bir yargıya varmak için yeterli değildir. Us’un hatırladığı kadarıyla *Şanlı Ordu* gazetesi 1908’deki Meşrutiyet’in ilanından sonraki yayın salgını arasında, ya da 31 Mart ayaklanmasını bastıran Hareket Ordusu’nun gelişinden sonra birkaç sayı çıkmış, bir İstanbul gazetesidir. “Verilen tarih” diye yazıyor Us ve devam ediyor: “manzumenin yazıldığı günü mü gösteriyor, yoksa gazetenin yayın tarihini mi bildiriyor, burası belli değil. Eğer gazetenin tarihiyse o tarihte Mustafa Kemal’in İstanbul’da olmadığını ve şiirini yayın için bu gazeteye Selanik’ten yollamış bulunduğunu da ihtimallerden biri olarak kabul icap eder. Biz Mustafa Kemal’i İstanbul’da Hareket Ordusu’nu getirirken görüyoruz.”⁸

Hakkı Tarık Us, yazıyı buraya kadar yazdığı sırada Atatürk’ün eski yaveri Cevat Abbas’la telefonla konuşur. Abbas, bir iki şarkısı olduğunu biliyormuş. Ancak yayımlanmış bir şiirinden söz edildiğini hiç duymamış. “Onun duymaması, hatta Atatürk’ün söylememiş olması da, manzumenin Mustafa Kemal’e mal edilmesine mâni olmaz. Yazana haber verilmeden yayımlanmış yazılar olduğunu da biliriz. Fakat bu hâl şüphemizi artırabilir” diye yazıyor Us ve Ankara Halkevi’ne bir teklifte bulunuyor: “1908 İnkılabı üzerine hürriyetini kazanan siyasi mağdurlardan birini tanırım ki, adı Mustafa Kemal’dir. Kendisi

⁸ Sadi Borak, *Atatürk ve Edebiyat*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1998, s.30-32.

Ankaralıdır ve bugün de Ankarada'dır, avukattır. O da adı gibi kemalli, hürmete layık bir zattır.

“Benim de şiir ve edebiyat heveskârı olduğum o devirlerde bir takım mecmualarda imzalarımız birleşmekle kalmazdı; bir dost muhiti içinde kendimiz de buluşurduk.

“Manzumeyi bir kere o Mustafa Kemal’e gösteriniz, belki tevazu göstermeyecektir de benimseyecektir.”⁹

Nurettin Artam’dan 26 Mayıs *Ulus* gazetesinde “iğneli” bir yanıt gelir. Yankılar köşesinde Hakkı Tarık Us’un yazısını özetler ve şunları yazar:

“Ankara Halkevi’ne bu eseri koyanlarla görüştüm. Onlar, eserin Atatürk’e ait olduğuna emindiler.

“Diyorlar ki:

“1- Manzume önce Manastır’da *Neyyiri Hakikat* gazetesinde çıkmıştır; ondan sonra İstanbul’da *Şanlı Ordu* gazetesine alınmıştır. Ankaralı Avukat Mustafa Kemal, Manastır’a gitmiş değildi.

“2- *Şanlı Ordu* gazetesi İstanbul’da Hareket Ordusu tarafından kurulmuştu. Mustafa Kemal bu ordunun Erkânı Harbiye Reisi idi. Hatta Hüseyin Hüsnü (Paşa)’nın bu gazetenin ilk sayısında çıkan beyannamesi de gene Mustafa Kemal tarafından kaleme alınmıştı.

“Bu bakımdan eserin Atatürk’e ait olması bir ‘yanlışlık’ değildir.

“Bu satırları okuyunca Ankara’da bulunan Avukat Bay Mustafa Kemal de hakikatin ne türlü olduğunu bize ve Hakkı Tarık Us’a yazabilir.

“Atatürk’ün aruz vezniyle şiir yazıp yazmadığına gelince, yazmış olduğunda hiç şüphe yoktur. Hocam duymamış ama, ben duydum. Anlatayım:

“Rahmetli Atatürk bir gün Çankaya’da otururlarken aruz vezniyle ve Tevfik Fikret’in manzumelerine pek benzer bir manzume okuyup orada bulunanlara ve bu arada sayın dostum İbrahim Necmi Dilmen’e sormuş:

“- Tevfik Fikret’in böyle bir manzumesini hatırlıyor musunuz?

Dilmen, hatırlamadığı cevabını verince rahmetli demiş ki:

“- Evet, onun değil, benimdir. Fakat Karlsbad’da bunu bir hanıma okumuştum ve Fikret’in olduğunu söylemişim. O da yakıştırmış ve inanmıştı.

“Atatürk’ün bu kadar büyük eserleri yanında böyle bir manzumeye sahip olmasıyla, olmaması hiç de ehemmiyetli bir şey değildir.

⁹ *Age*, s.32

“Fakat bir hatıra olarak ona ait olan her şeyi bilmek ve sevmek borcundayız.

“Yukarıdaki deliller kâfi ise bana bir çok şeyler öğretmiş olan hocam, alçak-gönüllülük edip bunu da kabul edebilir.”¹⁰

Hakkı Tarık Us, Ankara’ya gider. İki günde yapılan araştırmalar Nurettin Artam’ın “*Gene o şiir*” başlıklı makalesinde yazdığına göre “hocasını haklı çıkarır”.¹¹

Ankaralı Avukat Mustafa Kemal

Vakit gazetesinden Kadri Kemal Kop, Ankara’da Avukat Mustafa Kemal’i bulur ve bir söyleşi yapar. Yazı “*Mustafa Kemal, Şair?/Ankara Halkevi sergisine Gazi Mustafa Kemal’indir diye konan manzumenin avukat Mustafa Kemal’e ait olduğu anlaşıldı*” başlığıyla yayımlanır.¹²

Avukat Mustafa Kemal, Sultan Murat’ın mabeyincilerinden, Abdülhamit’in epeyce zulmüne uğramış, Rodos’ta Namık Kemal’le birlikte sürgün olan ve zindanda yatan Üsküdarlı Mehmet Nuri Bey’in oğludur.

O da Abdülhamit’in istibdatından nasibini almış. “*Kadid-i İstibdat yahut Kırmızı İzler*” şiirinin öyküsünü kendisinden dinleyelim:

“Ben bir tarihte Hamit’in kahrına uğramış, müebbet kalebendlikle Sinop’a gönderilmiştim. Kalebent olmadan evvel de Sinop’ta bulunduğum sıralarda da hem şiir ve edebiyatla hem politikayla meşgul olurdum. Benim Mekteb-i Harbiye talebeliğinden tanıdığım Kemal Bey adında bir zat da vardı ki, ben Sinop’ta menfi iken bu zat da Manastır’da askeri idadide edebiyat muallimiydi. Menfada iken bile, kendisiyle gizli surette muharebe ederdim. Bir aralık Ankara’da jandarma müfettişliği yapan ve Kara Kemal adıyla tanınan bu zat sonradan tekaüt olarak İstanbul’a gitti. Şimdi İstanbul’da bulunuyor.

“Kemal Bey, Manastır’dayken orada *Neyyir-i Hakikat* adında bir de gazete intişar ederdi. Kemal Bey’in delaletiyle ben de bu gazete ile münasebet tesis ettim. Ve gazeteye muhabirlik yaptım.

“Orada görülen ‘*Kadid-i İstibdat yahut Kırmızı İzler*’ manzumesi benimdir. (...)

“Size bu şiirin yazılması sebebini de arz edeyim.: Menfadan dönüp İstanbul’a geldiğimiz zaman bazı kütüphanelerin vitrinlerinde Abdülhamit’in bir resmini gördüm ki, onu kamburca ve yürüşüüş hâlinde gösteriyor ve ayaklarının izlerinde kırmızı lekeler sıralanıyordu. Meşum bir hakikati ifade eden bu resim, bana işte bahis mevzuu olan manzumeyi ilham etmiştir. Ancak manzumenin neşredilmiş son şeklini henüz görmedim. Hatırımında kaldığına göre manzumede şu mısralar olacaktır...”¹³

¹⁰ *Ulus*, 26 Mayıs 1942, No: 7472, s.2.

¹¹ *Ulus*, 28 Mayıs 1942, No: 7474, s.2.

¹² *Vakit*, 30 Mayıs 1942, No: 8743, s.2.

¹³ *Vakit*, 30 Mayıs 1942, No: 8743, s.2.

Gerçekten de, avukat Mustafa Kemal 35 yıl önce yazdığı şiiri ezbere okur. Ancak iki dizede çok ufak farklılık vardır. “Ey gazi-i” değil “Bir gazi-i”dir, “tesmim-i nefes” değil “tesmim-i nefis”tir. Bir dizgi hatası olduğunu da bu arada saptarlar.

Vakit gazetesindeki bu söyleşide avukat ve şair Mustafa Kemal, şiiri 31 Mart olayından çok önce, Meşrutiyet’in ilanından birkaç ay sonra yazdığını, aslen İstanbullu olduğunu, ancak Abdülhamit döneminde yazdığı bazı şiirlerinin altına “Erzurumlu Mustafa Kemal” diye imzaladığını, bunun da ilk idadi tahsilini Erzurum’da yapmış olmasından kaynaklandığını aktarıyor.

Ayrıca tartışma, konumuz olan başka bir noktaya da ışık tutuyor:

“Ben şiire 1900-1901 tarihlerinde başlamıştım. O zamanlar edebiyata çok merakım vardı. Benim şiir yazdığım sıralarda, bir Mustafa Kemal daha vardı ki, bu zat bahriyeliydi ve İngilizceden tercüme yapardı.”

Bir de sık sık özellikle BMM’de yapılan konuşmalara göndermeler yapılırken karıştırılan Mustafa Kemal daha var. I. Dönem Ertuğrul milletvekili. O da hukukçu, ama neyse ki şairlikle, şiirle bildiğimiz kadarıyla bir ilgisi yok.

“Mustafa” adı zaten Müslümanlar arasında yaygın. “Kemal” de “Namık Kemal” nedeniyle dönemin gözde adlarından. Ancak bütün bunlar elbette, bir araştırmacı, tarihçi, bilim insanı açısından bir “engel” oluşturmamalı.

Atatürk’ün Şiirle İlgisi Neydi?

Atatürk’ün şiir ve edebiyatla tanışması, aslında 1896’da girdiği Manastır Askeri İdadisi’nde olmuştur. Rüştiye’de ve İdadi’de Mustafa Kemal daha çok fen ve matematik dersleriyle ilgilidir. İdadi’ye Bursa’dan gelen öğrenci Ömer Naci de, edebiyatta başarılıdır. Atatürk, o günleri şöyle anlatıyor: “O zamana kadar edebiyatla çok temasım yoktu. Merhum Ömer Naci, Bursa İdadisi’nden kovulmuş, bizim sınıfa gelmişti. Daha o zaman şairdi. Benden okuyacak kitap istedi. Bütün kitaplarımı gösterdim. Hiçbirini beğenmedi. Bir arkadaşın kitaplarımdan hiçbirini beğenmemesi gücüme gitti. Şiir ve edebiyat diye bir şey olduğunu o zaman öğrendim, ona çalışmaya başladım. Şiir bana cazip göründü.”¹⁴

Ömer Naci’nin Mustafa Kemal’e “al bir de bunları oku” diye verdiği kitapların arasından elle yazılmış Namık Kemal’e ait bazı dörtlükler, beyitler vardır. Bu şiirler “güllü, bülbüllü, meyli neyli” şiirlerden çok farklıdır. O dönemde gençlerin içinde dolup taşan vatanseverlik duygularına, hürriyet aşklarına denk düşmektedir:

“Vatanın bağına düşman dayadı hançerini
Yok imiş kurtaracak bahtı kara maderini”

¹⁴ *Atatürk’ün Bütün Eserleri*, c.12, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003, s.161-162.

(Bilindiği gibi Mustafa Kemal bu dizeye çok sonraları da Meclis’te ve yurt gezilerindeki konuşmalarında gönderme yapar. 13 Ocak 1921’de BMM’de konuşmasında, “Milletimiz bugün bütün mazisinde olduğundan daha çok ve ecdadından daha çok ümitvardır. Bunu ifade için şunu arz ediyorum. Kendilerinin tabiri üzere cennetten vatanımızın bekçisi olan merhum Kemal demiştir ki” der ve dizeyi okur. Ancak sonra ekler: İşte ben bu kürsüden, bu yüce Meclis’in Reisi sıfatıyla, yüksek heyetinizi teşkil eden bütün üyelerin her biri namına ve bütün millet namına diyorum ki: Vatanın bağına düşman dayasın hançerini/ Bulunur kurtaracak bahtı kara maderini!”¹⁵

Artık Namık Kemal’in , Tevfik Fikret’in şiirlerinin meftunudur.

Ali Fuad’a (Cebesoy) “bunu ezberleyelim, kardeşim” diye *Vatan Kasidesi*’ni gizlice verirken yavaş sesle, fakat büyük bir heyecanla okur:

- Felek her türlü esbab-ı cefasın toplansın, gelsin

Dönersem kahbeyim millet yolunda bir azîmetten¹⁶

Atatürk, anlatımını sürdürüyor:

“Fakat kitabet hocası diye yeni gelen bir zat beni şiirle meşgul olmaktan men etti. ‘Bu tarz seni asker olmaktan uzaklaştırır’ dedi. Bununla beraber, güzel yazmak hevesi bende baki kaldı. (...) İkinci sınıfa geçtikten sonra askerlik derslerine merak sardırdım. Şiir yazmak hakkında idadi hocasının koyduğu yasağı unutmuyordum. Fakat güzel söylemek ve yazmak hevesi baki idi. Teneffüs zamanlarında hitabet talimleri yapıyorduk.”¹⁷

Ömer Naci, daha sonra Meşrutiyet’in ateşli hatiplerinden biri olmuştur. Abdülhamit istibdatına karşı mücadele etmiş, Hürriyet’in ilanından sonra Kırklarlı mebusu olmuş, 1916’da Birinci Dünya Savaşı sırasında Doğu Bölgesinde görevliyken hastalanarak çok genç yaşında ölmüştür. Atatürk o günlerde tuttuğu not defterine Ziya Gökalp’in şu şiirini yazmış:

O, coşkun bir kalpti, şen bir fikirdi;
Sevdiği vatandı, sevgisi birdi;
Şairden ziyade bir şiirdi;
Hayatı bir gaza destanı idi...

Hutbesi tenzildi, bakışı mi’raç
Halk onun tanrısı, o halka yalvaç;
Doymadı ölmeye, ah, gitti aç,
Aşkının bin kere kurbanı idi...

¹⁵ *Atatürk’ün Bütün Eserleri*, c.10, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003, s.285.

¹⁶ Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, İnkılâp ve Aka Yayınları, İstanbul, 1981, s.30-31, 45

¹⁷ *Atatürk’ün Bütün Eserleri*, c.12, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003, s.161-162.

O, yalnız bir hatip, bir fert değildi;
O, yalnız millete hemdert değildi;
Fert olsa yanmazdım, o fert değildi;
Milletin canlanmış imanı idi...¹⁸

Ayrıca, Cumhurbaşkanı olduktan sonra da Çankaya Köşkü'nün duvarına onu Namık Kemallerle ilk tanıştıran Ömer Naci'nin şu dörtlüğünü hattat Tuğrakeş İsmail Hakkı Altınbezer'e bir levha üzerine yazdırıp asmıştır:

“Sevelim... Her muhabbetin mutlak
Ölmeyen bir hayatı vardır ki
Mevecat-ı mehasin-i alem
Ona kehvar-i terennümdür.”¹⁹

Namık Kemal'in Şiirleri

Namık Kemal'in şiirleriyle tanışma, arkasını getiriyordu elbette. Mustafa Kemal anlatıyor: “Harbiye senelerinde siyaset fikirleri baş gösterdi. Vaziyet hakkında henüz nüfuzlu bir bakış hasıl edemiyorduk. Sultan Hamid devriydi. Namık Kemal Bey'in kitaplarını okuyorduk. Takibat sıkıydı. Çoğunlukla ancak koğuştta yattıktan sonra okumak imkanı buluyorduk. Bu gibi vatanperverane eserleri okuyanlara karşı takibat yapılması, işlerin içinde bir berbatlık bulunduğunu hissettiriyordu. (...) Erkanıharp sınıflarına geçtik. Alışılmış olan derslere iyi çalışıyordum. Bunların üzerinde olarak bende ve bazı arkadaşlarda yeni fikirler oluştu. Memleketin idaresinde ve siyasetinde fenalıklar olduğunu keşfetmeye başladık. Binlerce kişiden ibaret olan Harbiye Mektebi öğrencisine bu keşfimizi anlatmak hevesine düştük.” Ancak şiir değil, yazı yazmaya başlar. Elyazısıyla bir gazete çıkarırlar. Yazıların çoğu Mustafa Kemal'in kaleminden. Bir gün okulda veteriner dersanesine kapanmışlar gizlice gazeteyi hazırlıyorlar. Müdür Rıza Paşa sınıfı basıyor. İlk önce tutuklanmalarını emrediyor, sonra “izinsiz”e indiriyor. En sonunda cezaya gerek görmüyor. Bu Mustafa Kemal Atatürk'ün ilk gazete deneyimi. Devamı da var.

2 Kasım 1918'de İstanbul'da yayınlanan *Minber* gazetesinin ortağı ve isim babasıdır. Minber kürsü demek. Fethi (Okyar) Beyle birlikte “düşüncelerini yaymak” amacındadır. Mustafa Kemal, bu kürsüyü yaşamı boyunca kullanacaktır.

Atatürk, her örgütlenmesinde bir mücadele aracı olarak yayın organına özel bir önem verecektir. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adına Heyeti Temsiliye tarafından Sivas'ta 14 Eylül 1919'da *İrade-i Milliye* çıkarılır. Adı bizzat Mustafa Kemal tarafından konur. Çünkü artık gün milletin iradesini eline almak zorunda olduğu gündür.

¹⁸ *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, c.12, s.76; *Tanin*, 24 Ağustos 1916.

¹⁹ Fethi Tevetoğlu, *Ömer Naci*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987, s. 51.

Atatürk, 27 Aralık 1919'da Sivas'tan Ankara'ya gelir. Hemen 10 Ocak 1920'de *Hâkimiyeti Milliye* yayımlanmaya başlar. Adını koyan gene Mustafa Kemal. Artık milletin hakimiyeti inşa edilmektedir ve merkezi Ankara'dır. Gerçekler ve devrimci çözümler topluma ulaştırılmaktadır. *Hâkimiyeti Milliye*'nin imzasız başyazılarının çoğunu Mustafa Kemal'in yazdığı, dikte ettirdiği ya da inceleyip yönlendirdiği bilinmektedir.

Sık sık not defterlerine beğendiği şiir ya da şarkı sözlerini yazar. Örneğin 11 Mart 1904 Cuma saat 7'de Harbiye Mektebi'nde yken "Selanik'ten geleli üç ay kadar oldu. Muvasalatımın ilk günlerinde intizam-ı hayata bir çığır buldum zannındayım. Manen, maddeten zebûnu olduğum ızdırabımın mündefi' olmuş gibi görüyordum. Lakin heyhat!... Bugün bilmem kaç yüzüncü defa olmak üzere yine kalbimin bütün şikayet nâlelerini işitmekle giryânım. Her vakitki gibi bu dakika dahi..." diye not düşüp ardından Namık Kemal'in şu şiirini yazmış:

Değişmez fen mi vardır müstekar eşyâ mı kalmıştır
Delil-i sâbit olmuş bende bir da'va mı kalmıştır
Deme insana ma'lûm olmadık mânâ kalmıştır.
Eğer mechûl ararsan her işin encâmı kalmıştır.
Sipihrin bahtını ikbâlini hep pâ-yi mâl ettim.
Hamiyet mesleğinde terk-i evlâdü ve iyâl ettim.
Cânımdan muazzezken vatandan infisâl ettim.
Sebât-ı arıza hâil bir denî dünya mı kalmıştır.
Meyi görmedim ömrümde bir inkâr eden mezhep
Fenâdır bir fenâ dünyada bir intâc-ı hep matlûp
Fikâk-ı cismi ya'ni kadr ve namusumla gördüm hep
Cihânın bir silâhından bana bir pervâ mı kalmıştır.
Musırrım sabitim ta cân verince halka hizmette.
Fedakârın kalır eskâr-ı daim kalb-i millette
Denir bir gün gelir de sâye-i feyz-i hamiyette
Kemal in seng-i kabri kalmadıysa nâmı kalmıştır.

1905-1908 yılları arasında tuttuğu not defterinin ilk sayfalarına Tevfik Fikret'in "*Sis*" şiirinin tümünü yazmış. Nitekim, 27/28 Eylül 1919 gecesi Kerim Paşa ile telgraf başında saatler süren konuşmaları sırasında araya şöyle bir cümle giriverir: "... bedbaht ve mazlum asil milletimizin kurtuluş ve selamete mazhar olmasını deryayı rahmeti izzetten yalvararak ve *afaki* daima *dud-ı muannidle sarılı* olan İstanbul'daki bazı zevatın hakikati görmekteki alçakça inatlaşma hissini yok olmasını bekleriz..."²⁰

Aynı deftere "Şam'a bu defa gelişimde okuduğum kitaplar" diye not düşmüş. İlk sırada Shakespear'in Fransızca Romeo ve Juliette'i var. Sonra sırasıyla *Mecmu'a-i Ebuzziya*'nın 4. cildi 37. ile 48. cüz, *Tarih-i Murat Bey*

²⁰ Atatürk'ün Bütün Eserleri, c.4, Kaynak Yayınları, 2000, s.136-137.

5. cilt, *La Vie Americainne, L'Education et la Societe, Paul de Raussier, De l'inegalit' parmi les hommes, J.J. Rousseau.*

Defterde ayrıca “Yafa’dan maaşım 306 kuruş, berbere 1 meci diye, ilaca 2 meci diye, fotine 5 meci diye, Selanik’e 2 lira” gibi notların arasında uzun bir kitap listesi var. Çizelge şeklinde kitabın adı, yazarı, adet cilt, dili, fiyatı ve basım yerleri kaydedilmiş.²¹

Sonuç:

Atatürk’ün yazarlığı ve okuma tutkusunun şiddeti konusunda aslında bir tartışma yok. Aslında dikkatli bir göz, yazıları bir yana Atatürk’ün konuşmalarında kullandığı sözcük sayısından, matematik, mantık ve felsefeden, müzik ve uyumdan bu birikimi hemen farkedebilir. Bir cümlesinden tek bir sözcüğü çıkarsanız yalnızca eksik olmaz; cümle çöker. Rastgele seçilmiş, bilindik iki örnek:

“Size düşmana taaruzu değil, ölmeyi emrediyorum!” ya da

“Siz İnönü’de yalnız düşmanı değil, milletin makus talihini yendiniz!”

Bu iki cümle de bir askerî komutanın kaleminden çıkmıştır. Mekân ikisinde de de toz, barut, ölüm kokusunun yoğun olduğu savaş alanıdır. Amaçlanan etkiyi yapmakta, verilmek istenen ileti yerini bulmaktadır. Çünkü, hedef kitleyi iyi tanımaktadır. İleriye dönük gelişmenin bilgisine sahiptir, doğru tahlil yapılmaktadır. İçlerinde bir adet bile fazla sözcük yoktur. Tıpkı bir şiir mısrası gibi.

Neden yarbay Mustafa Kemal, “Atatürk” oldu sorusunun yanıtlarından biri de, bizce buralarda gizlidir.

3 Temmuz 1915. Atatürk, en yoğun çarpışmaların sürdüğü bir sırada Çanakkale’den İstanbul’a gidecek karargâh katiplerinden Hulki Efendi’yle Madam Corinne’e bir mektup gönderir: ²²

“Burada hayat o kadar sakin değil. Gece gündüz, her gün çeşitli toplardan atılan şarapneller ve diğer mermiler başlarımızın üstünde patlamaktan geri kalmıyor. Kurşunlar vızıldıyor ve bomba gürültüleri toplarınkine karışıyor. Gerçekten bir cehennem hayatı yaşıyoruz.”

Bu koşullarda Atatürk, Madam Corinne’den ne ister?

“Sizin mantıklı nasihatlerinizi beklerken şimdiki hadiseler yüzünden kazandığım sert karakteri yumuşatacak romanlar etüt etmeye ve böylece, ümit ederim ki hayatın hoş ve iyi taraflarını hissedecek hâle gelmeye karar verdim.

²¹ *Atatürk’ün Not Defterleri-V*, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2005, s.316, 332-341, 373-385.

²² *Atatürk’ün Bütün Eserleri*, c.1, Kaynak Yayınları, 1998, s.228.

“Herkesi büyüleyen sevimli ve nükteli konuşmanızdan en büyük zevki almak benim için imkânsız olmasaydı, aşk duygularından ve kendisiyle nadiren fikirlerimin birleştiği bir insanın hayat görüşünden başka bir şey ilham etmeyen bir romanın entrikalarını okumak ihtiyacını duymazdım. Fakat cereyan eden ve bana kısa bir müddet içinde bitecek gibi görünmeyen hadiseler, beni, Hulki Efendi’ye birkaç roman ismini vermenizi rica etmek zorunda bırakıyor. Gidip satın alabilirsin diye.”

Gerektiğinde, örneğin yedi düvele bir enkazın içinden kafa tutarken, saltanatı kaldırdırken ya da Cumhuriyet’i ilan ederken sert ve radikaldir, bir vatandaşıyla konuşurken de son derece yumuşak, kavrayıcı ve birleştiricidir. Cephede roman okuma gereksinimini ve bunun sonuçlarını anlamak zor değil.

1916’da Bitlis’te İkinci Ordu Kumandan Vekili’yken karargâhta “öksürtükten ve ateşten pek fena uyuduğu” gecelerde bile bazen Alphonse Daudet’in “Safo-Paris Adetleri” romanını, bazen Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi’nin “Allah’ı İnkâr Mümkün müdür?” kitabını okur. 10 Aralık 1916’da not defterine düşüklerini olduğu gibi aktaralım:

“Sabah pek ziyade bir nezleye yakalanmış kalktım. Kemal Bey’in (Namık Kemal Ş.P.) *Makalât-ı Siyasiye ve Edebiye*’sini (Siyasi ve Edebi Makaleler, Ş.P.) okudum. İkinci kitabın sonunda idim, bitti. Arıburnu raporunu okuttum. Sonra Neşit Bey, Çapakçur cephesine ait muharebe yazısını okudu. Ardından yeni gelmiş olan İstihkâm Yüzbaşısı Fuat Efendi’ye hayvanlarımı gösterdim. Sonra tekrar ikametgâhıma geldim. Kemal Bey’in *Tarih-i Osmani*’sini takibe başladım. Yemekten evvel Emin Bey’in (Mehmet Emin Yurdakul Ş.P.) *Türkçe Şiirleri*’yle Fikret’in *Rübabi Şikeste*’sinden aynı zeminde bazı parçalarını okuyarak bir karşılaştırma yapmak istedim. İkisi de başka başka güzel. Ancak Türkçe olanda da, diğerinde de aynı derecede Arapça, Farsça kelimeler var. Fark, biri parmak hesabı, diğeri değil!”²³

Arkadaşı Fuat Bulca’ya 31 Ekim 1914’te evliliğini kutlamak üzere “Hayat kısadır. Bunu kutlamak ve taçlandırmak için insanların umumiyet itibarıyla makul gördükleri vasıta, evlilik” diye başlayan bir mektup yazar. Sofya’dan gönderdiği bu mektubun bir sayfasına da Salih Bozok’a evlilikle ilgili düşüncelerini aktarmış ve “Salih, bunları ezberle. Ve sen hayatı nasıl anladınsa ona göre bunlardan birini benimse” notuyla Fransızca bir şiir eklemiş. Çevirisi şöyle:

“Hayat kısadır.
Biraz hayal
Biraz aşk
Ve sonra günaydın

²³ *Atatürk’ün Bütün Eserleri*, c.2, Kaynak Yayınları, 1999, s.71.

Hayat boştur
Biraz kin
Biraz ümit
Ve sonra iyi akşamlar”²⁴

Atatürk’ün şair olmasının ya da olmamasının bir önemi var mıdır? O, sadece bizim ülkemizin ya da coğrafyamızın değil, Mazlumlar Dünyası’nın başarıya ulaşan ilk devrimine önderlik etmiştir. İnsanlık tarihinin önemli atılımına büyük bir katkıda bulunmuştur. Kültürel birikimi, iradesi ve nesnelliği bu önderliğin maddi temelini oluşturmuştur. Bu bağlamda şairliğin değil, ama şiir okumanın bir anlamı vardır. Atatürk şair değildir, ama ruhuna ve kalemine sinmiştir. Belki de “mucizesinin” sırrı da buralarda gizlidir.

Ancak burada sorun tarihçilerin gerçek aşkıdır.
Çapanoğlu’nun vurguladığı gibi:
“Tarihçi aldanmaması gereken adamdır.”
“Tarihçi belge araması icap eden adamdır.”

“Bulduğu belgesel şeyleri incelemeden, başka başka kaynaklara başvurup karşılaştırmadan bunları gerçek diye okuyucularına sunan tarihçi değil, sadece bir aktarmacıdır.”

Kaynaklar

- Artam, N., *Ulus*, 22 Mayıs 1942, No: 7468.
Artam, N., *Ulus*, 26 Mayıs 1942, No: 7472.
Artam, N., *Ulus*, 28 Mayıs 1942, No: 7474.
Atatürk’ün Bütün Eserleri, c.1, Kaynak Yayınları, 1998.
Atatürk’ün Bütün Eserleri, c.2, Kaynak Yayınları, 1999.
Atatürk’ün Bütün Eserleri, c.4, Kaynak Yayınları, 2000.
Atatürk’ün Bütün Eserleri, c.10, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003.
Atatürk’ün Bütün Eserleri, c.12, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003.
Atatürk’ün Not Defterleri-V, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2005.
Borak, S., *Atatürk ve Edebiyat*, Eylül 1998, Kaynak Yayınları, İstanbul.
Cebesoy, A.F., *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, İnkılâp ve Aka Yayınları, İstanbul, 1981.
Çapanoğlu, M.S., “*Uydurma Tarihçiler Serisinden: Ziya Şakir*” *Tarih Hazinesi*, sayı 4, 1 Ocak 1951.
Karaveli, O., *Tevfik Fikret ve Halûk Gerçeği*, Pergamon Yayınları, İstanbul, 2005.
Kop, K.K., *Vakit*, 30 Mayıs 1942, No: 8743.

²⁴ *Age*, s.202-203.

- Mustafa Kemal, “*Açık Türkçe Yazılardan Numune*”, *Malumat*, sayı 203, 16 Eylül 1899.
- Mustafa Kemal, “*Asker Kalbi*”, *Malumat*, sayı 206, 7 Ekim 1899.
- Mustafa Kemal, “*Son Menzil*”, *Malumat*, sayı 202, 9 Eylül 1899.
- Mustafa Kemal, “*Yeşil Dağlar Üzerinde Bir Sergüzeşt*”, *Malumat*, sayı 205, 30 Eylül 1899.
- Tevetoğlu, F., *Ömer Naci*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları , Ankara, 1987.